

Тұрдыбай ҚАЛДЫБАЕВ

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ ДАСТАНДАРЫН ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Из основных целей современной казахской фольклористики является исследование казахских народных дастанов на основе теоретической методологии современности.

В статье образцы эпоса тюркских народов и казахские народные дастаны исследуются в сравнительном аспекте. Рассматриваются казахские народные дастаны с точки зрения характерности национальной бытовой жизни народа, а также художественное изображение заветной мечты, традиции и социального бытия. Определение всеобщих закономерностей и национальных особенностей казахских дастанов осуществляется сравнительно-типологическим методом исследования.

В дастанах на сюжеты и мотивы восточного фольклора и литературы воспеваются преимущества национальных и общечеловеческих идеалов. Раскрывая поэтические созвучия наследия казахского устного народного творчества и литературы определяются общность художественно-эстетические мировоззрения человечества.

Makalede kazak ve türk destanları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Özellikle kazak destanları milli yaşam açısından, örf-adet ve sosyal hayat bakımından değerlendirilmiştir.

Қазақ фольклоры жанрларының ішіндегі кең тарағаны және ірі түрлерінің бірі – дастан. Ауыз әдебиетінің әрбір жанрының пайда болуында белгілі бір дәуірдің өзіндік өзгерісі – тарихи пындық өмірдің әсері болмай қоймайды. Дастанның тууы халқымыздың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық өмірі, әлеуметтік-саяси күресі, паруашылығы мен кәсібі жайындағы идеялармен тығыз байланысты. Осындай халық әдебиетіндегі жасаған пығармалар ата-бабалар мен ұрпақтардың басынан кешкен қуанышы мен қайғысы дүниетанымының энциклопедиясы және философиялық кітабы болып саналады.

Қазақ дастандары жалпы түркі тілдес елдердің дастандық дәстүрінен оқшау дамымай, қайта олардағы жалпы жанрлық ерекшеліктердің қазақ дастандарына да тән екендігін байқаймыз. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев [1, 172-173] туысқан, қандас халықтардың үндес, тектес мұраларының ортақ мұраттарын бойына жинақтаған қазақтың ұлттық және жалпыадамзаттық гуманистік болмысын атап көрсетті: «Біз мәдениеттердің үндесуіне недәйім ашықпыз. ...Мұны Ұлы Жібек жолының дәуірінде біздің бабаларымыз ескеріп отырған. Осы Жолдың мархабаттылық сабақтарын біздің естен шығармағанымыз абзал. Біздің мәдениетіміз төлтума аймақтық құбылыс қана емес, ол ұлан-ғайыр Шығыс-Батыс мәдениеті көшірінің құрамдас қуатты бөлігі.

...Қазақ мәдениеті, ең алдымен, халықтың барлық қиындықтарды еңсеріп, осы заманғы дүниеде дербес мәдени құбылыс ретінде сақталып қалуына мүмкіндік берген ғасырлар бойы жинақталған дәстүрлердің жиынтығы...

Біз орасан зор ислам өркениеті құрлығының бір бөлігіміз. ...Біз, сонымен қатар, тарихы ортақ, жаны мен қаны туыс, тілі мен ділі тұтас ұлан-ғайыр түркі әлемінің де бір бөлігіміз».

Демек, әрбір ұлттық мәдениеттің бағалы мұрасы туысқан халықтар мәдениетінің өзара байланыстарын дамытуда да ықпалды қызмет атқаратыны – тарихи дамудың маңызды тағылымы.

Түркі халықтарының көбіне ертеден қанықты жырдың бірі – «Бозжігіт». Түбірі шығыс елдерінен ауысқан, халық арасына кең тарап кеткен «Бозжігіт» дастаны қазақ, өзбек, татар, ноғай, башқұрт, құмық халықтарының ауыз әдебиетінде кездеседі.

Халық дастандарында эпостық негізгі қаһарманның патшаның немесе ханның жалғыз ұлы болу мотиві трансформацияланған. Алайда халық дастандарының шығу кезеңінде Шығыс халықтары қоғамдық дамудың патриархалды-феодалдық, феодалдық сатысында жасағандықтан дәуір, заман психологиясы таштық әлеуметтік қайшылықтар шиеленіскен кездің өз кейішкерін тұлғаландырды, яғни жеке бастың қамы үшін қайрат көрсететін қаһарманды туғызды. Осындай кейішкерлерді «Сейфулмәлік», «Таһир-Зұһра», «Бозжігіт», т.б. дастандардан кездестіреміз. Бұл жөнінде С. Қасқабасовтың [2, 51] мынадай пікірі көңілге қонымды-ақ: «... возникает и расцветает в эпоху феодального общества, когда в жизни большую активность приобретают социальные личностные вопросы и в сознании народа создается новый общественный идеал – борьба не с иноземцами-завоевателями, а за личное счастье. В такую пору внимание деятелей культуры, в том числе творцов и носителей фольклора сосредотачивается на личности, на вопросах любви, брака, семьи, ибо каждая новая эпоха и новое поколение нуждается в таком произведении и герое, которые были бы им близки по духу и времени, соответствовали бы животрепещущим проблемам этого времени и общества».

«Бозжігіт» дастанында кездесетін дәстүрлі қырық қыз мотиві «Алшамыс» жырындағы қалмақтың ханы Тайшықтың қызы Қаракөзайымның қасында жүретін қырық қызбен, қазақ ертегілерінен «Ақбай» ертегісіндегі Бибісара деген байдың қызының қасындағы қырық қыз, «Балықшы шал» ертегісіндегі Жалпақтауда ойын-сауық құрып жүрген Мергүлдің қасындағы қырық қыз сияқтыларымен үндесіп келеді. Мұндай сарындылықты мол кездестіреміз.

Қолымызда бар «Бозжігіт» дастанының нұсқаларын саралап, дастанның қазақша екі вариантын, біріншісі В. Радлов үлгісінде басылған вариантты, екіншісі – Ақылбек Сабалұлының варианты, қалғандары өзбек татар, ноғай, құмық тілдеріндегі варианттарын салыстыра оқып шыққанымызда жалпы

жырдың мазмұны бір болғанымен кейбір сюжеттік өзгешеліктер, кейіпкерлердің аттарындағы алпақтық, сөз айшықтарындағы айырмашылықтар бар екендігі анықталды. Жоғарыда көрсетілген варианттарды бір-бірімен жол-жолымен салыстырып көрелік. Ең алдымен ескеретін жәйт – қазақша варианттың екеуі де тұтастай өлеңмен жазылғандығы, ал дастанның басқа варианттары өлең және қара сөзбен аралас жазылғандығы. Қазақша вариант үшін негізгі етіп В. Радлов «Нұсқаларында» 1870 ж. басылып шыққан «Бозжігіт» алынды. Бұл вариант негізгі болғандықтан А әрпімен, Ақылбек вариантын Б, дастанның өзбек вариантын В әріштерімен белгілейміз.

Бір эпизод салыстырып көрелік. Бозжігіт пен қыздың түсінде бірін-бірі көріп жауаштасуының Ақылбек вариантында:

Қанаты күміс үйрекшіп,
Қабыл көрсең керекті (Б, 8-б) –

деген тармақтар өзбекше:

Қумуш қанот қушдурмон,
Тайрон булсам керақдур (В, 3-б), –

болса, татарша:

Қанаты көмеш уйур улман,
Қабул қылсаң кирәкте (Г, 4-б.) –

деп берілген. В. Радлов үлгісіндегі вариантта қыз өзін бұл арада «тоты құстай» болғанмын деп сипаттайды. Ноғай вариантында дастанның бұл арасы түсіп қалған.

Ақылбек вариантында қыз жігітке:
Темір таяқ қолға алып,
Мені іздесең керекті. (Б, 8-б.), –

дейді.

Осындағы басты кейіпкерге қолына таяқ алып, сүйгенін іздеп шығуға үндеу талмастай күш, қажырлылық пен қайраттылықты талап етеді. Дастандағы бұл деталь ертегілік мәнге ие болып, «Ер Төстік» ертегісіндегі Төстіктің аяғына темір етік киіп, қолына темір таяқ алып жолға шыққанымен ұқсас келеді. Мұндай көркемдік дастанның басқа версияларында жоқ. Жоғарыдағы үзінді өзбекшеде:

Қулга олуб қамчини,
Изласанг мани керақдур [В. 3-б.], –

деп берілген, татаршада:

Алтын-көмеш қулга алып,
Безне эзләсәң табарсың [Г. 4-б.], –

деп берілген. Осы тармақтар В. Радлов үлгісінде:

Таяғыңды қолға алып,
Бізді іздесең табарсың, –

болып келеді.

Жоғарыда көргеніміздей, дастанның алғашқы қазақша нұсқаларында да қолға таяқ алып іздеу болғанымен, ол соңғысында өзгешеленеді. Ақылбек Сабалулы қазақ халық ауыз әдебиетіндегі бейнелі суреттеу дәстүрін пайдаланып «темір таяқты» қолданады.

Басты кейіпкердің жолдасы болу мотиві сөз болып отырған дастанның барлық варианттарынан орын алған. Бозжігіт ғашықтық күйінішінен бір жыл бойы сарғайғанда, жан күйзелісін досына айтады. Қаһармандық эпостағы батырдың сенімді жолдасынан дастандағы басты кейіпкердің жан жолдасы өзгеше көрініс тапқан. Эпоста ол жауынгерлік жолда кездесе, дастанда негізгі кейіпкердің өзімен бірге өседі, немесе бір күнде туған уәзірдің баласы болады яки өзімен бірге оқиды. Дастандағы басты кейіпкердің досы онымен әрқашан бірге жүреді, оның көлеңкесі іспеттес. Солай болса да дос ретінде кеңес береді, қайғыдан құтқару үшін жан-тәнімен күреседі. Бозжігіттің досы Қарапашты табатындықтарына сенім білдіріп, жігітті жолға шығуға үндеп, басты қаһарманның сүйгенін іздеп үйінен шығуына себепші болады.

Бозжігіт түсінде көріп ғашық болған жарына ата-анасынан рұқсат сұрамай (бата алмай) жасырын аттанады. Дастанның бұл тұсы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек» дастандарындағы ғашық жары үшін жолға шыққан Қозы Көрпеш пен Төлегеннің ата-анасынан бата алмай, қайғылы жағдайға ұшырауымен ұқсас.

Кейіпкерлердің қиналған кезінде көмекке келетін ақсақал, ақ шалмалы адам, немесе Хазірет Қызыр мотиві халық дастандарында да жиі кездеседі. Бозжігіттің өз жарын таба алмай сергелдеңге түскенде, ақ шалмалы адамның, енді бірінде ақсақалдың оған медет беріп, ғашығын табатынын білдіруі «Таһир-Зүһра» дастанындағы Қызыр бабаның Таһирді Күл патшаның елінен атқа мінгізіп Зүһраның сарайына жеткізуімен үндес келеді. Сондай-ақ қасиетті ақсақалдың кереметтерін «Сейфулмәлік» дастанында Сейфулмәліктің кемесі тартпаға айналып үш ай тұрып қалғанда, «Сүлейменнің жүзігін суға салсаң кемең жүреді», – деп көмекке келуші, «Мұңлық-Зарлықта» ұзақ жол жүріп табандары тесіліп аяқтары жүруге жарамай қалған кезде және Қара дәумен күрескенде Зарлыққа қуат беруші осы керемет тұтқан Хазірет Қызыр болады. Бұл мотивті қазақтың қаһармандық эпосынан да, ертегілерінен де мол кездестіреміз. Бұдан дүние жүзі халықтарының ауыз әдебиеті үлгілерінде кездесетін басты кейіпкерге көмекке келуші Хазірет Қызыр дәстүрлі мотивімен «Бозжігіт» дастанындағы жігітке көмектесуші ақсақал (ақ шалмалы, абыз) адамның ұштасып жатқандығын көруге болады.

Қазақта жар-жар өлеңдері тек ұзатылған қыздың тойында ғана емес, жастардың бас қосқан кештерінде де айтылған. Мұндайда жастар жар-жарды махаббат сырын шерту үшін пайдаланған.

«Бозжігіттегі» екі жастың жарастығын сипаттайтын жар-жар өлеңі де осыны аңғартқандай:

Бірің – тоты, бірің – бұлбұл,
Жар большсыз жар-жар!
Бірің – алтын, бірің – күміс

Дос большсыз жар-жар!...
Заман ақыр болғанша
Айрылмаңыз жар-жар! [А. 362-б.].

Бауырлас өзбек пен қарақалшақта жар-жар, қыз ұзатуға байланысты ғана айтылатын өлеңнің бірі [3], [4, 125]. Татарларға «жар-жар» қоңсы қоныш, қыз алып, қыз беріп жүрген қазақтан ауысқан дәстүр сияқты [5, 70]. Мұның үстіне өзбек, татар, ноғай халықтарында жар-жардың өзгеше орындалатындығын ескерсек [5, 70], «Бозжігіт» дастанының кейбір оқиғалары қазақшадан өзбек, татар, ноғай халықтарына трансформацияланған деген тұжырымға келуге болады.

«Бозжігіт» жырының барлық варианттарында Қарашап сұлуды күтуші, екі жасқа арнап жар-жар айтушы қырық қыз жүреді. Ауыз әдебиетінде негізгі қаһарман қызбен бірге болатын қырық қыз мотивін ақындар дәстүрлі салтқа айналдырған. Фольклор ғылымында терең із қалдырған зерттеуші ғалымдар [6] бұл мотивтің шығыстық желіге құрылған дастандардағы орнын анықтай келіп: «Героиню-царевну или пери окружают ее прислужницы-рабыни («канизлар» – канизактар – К. Т.) в соответствии с реальным обычаем феодальных дворов. Число их традиционно – чаще всего сорок...».

Жалшы «Бозжігіт» дастаны кейбір оқиғалары мен жағдайларына қарай қазақтың ежелгі лиро-эпостарымен, атап айтқанда, орыстың ориенталистері шығыстың «Ромео-Жульеттасы» деп көрсеткен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырымен ұқсас. Бұл ұқсастықты мыналардан көруге болады. Біріншіден, «Бозжігіт» дастанында билерінің ақылымен ханның Бозжігітті алдап тойға шақыру мотиві «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында Сасан бидің кеңесімен Қозыны тойға алдап шақырып, оны улап өлтірмек болуымен сарындас. Екіншіден, екеуінде де басты қаһармандар (Бозжігіт пен Қозы Көрпеш) қыздардың көмегімен жауыз ниеттердің құрған торынан құтылады. Үшіншіден, Бозжігіттің Зәйтүнмен оқ атысып күш сынасуы, Қозының Қодармен он кетпеннен қол оғын өткізіп күш сынасуымен бірыңғайлықты байқатады.

Дастанда жараланған Бозжігіт құсалықпен ата-анасын, елін, жерін, ғашығын есіне алып мұңаяды. Осындағы Бозжігіттің туған мекенін, ата мен анасын есіне алып мұңаюы эпостық шығармалардағы басты қаһарманның елін, жерін, жұртын сағынуымен ұқсас. Эпостық қаһарманның туған елін, жерін, жұртын сағыну мотивінің халық дастандарында да кездесетіндігін байқаймыз. Мәселен, Бозжігіттің:

Туған жер, ата-анам еске түсті,
Ағады қан аралас көзден жасым [А. 385-б.], –

деп, қатты қайғыруы Қобыландының ел-жұртын жаудың шауыш әкеткенін түсі арқылы біліп, туған-туысқандарының қалмақ ханы Алшағырдың қолында кеткеніне қабырғасы сөгіле қамығуымен орайлас, үндес.

Әрине, мұнда батырлық жыр мен дастандағы оқиға өзгешеліктерін, бірінде елін жау шауып кеткен мезет, екіншісінде ғашық жарын іздеп, елінен жырақта жүргендегі кезең, эпос пен дастанның екі дәуірде туу ерекшелігінен деп қарауымыз керек.

Ел арасына тараған шығыстық желіге құрылған ауыз әдебиеті үлгілерін әрбір ақын өзінің ақындық зертханасынан өткізіп, қазақ халқының тұрмыстық салтымен, ұлттық ерекшеліктерімен байланыстырып жаңартып айтты. Қазақ ақындары өз тыңдаушыларын Шығыс дастандарының дәстүрлі сюжеттері және мотивтерімен таныстырып қана қоймай, қазақ фольклоры үрдістерін шығармашылықпен пайдалана отырып, өз ұлтының эпикалық жанрын жаңа туындылармен байытты. Олар Шығыс халықтарының әдеби дәстүрлерін қазақ халық ауыз әдебиеті шығармаларындағы ұлттық ерекшеліктермен үйлестіре алды. Әсіресе мұны «Бозжігіт» дастанынан айқын аңғартуға болады. Біз жоғарыда «Бозжігіт» дастанының сюжеттік, идеялық, т.б. жақтарынан дәстүрлі лиро-эпос «Қозы Көрпеш – Баян сұлумен» ұқсастық мәселелерін сөз еттік. Осы арада «Бозжігіт» дастанындағы қазақтың өмірі, тұрмыс-салтын бейнелейтін кейбір элементтерге тоқталмақпыз. Мәселен, Бозжігітті хан өлім жазасына бұйырғанда, Қарашап сүйгенін іздеп жүріп айтқан зарында:

Әрине, мұнда батырлық жыр мен дастандағы оқиға өзгешеліктерін, бірінде елін жау шауып кеткен мезет, екіншісінде ғашық жарын іздеп, елінен жырақта жүргендегі кезең, эпос пен дастанның екі дәуірде туу ерекшелігінен деп қарауымыз керек.

Ел арасына тараған шығыстық желіге құрылған ауыз әдебиеті үлгілерін әрбір ақын өзінің ақындық зертханасынан өткізіп, қазақ халқының тұрмыстық салтымен, ұлттық ерекшеліктерімен байланыстырып жаңартып айтты. Қазақ ақындары өз тыңдаушыларын Шығыс дастандарының дәстүрлі сюжеттері және мотивтерімен таныстырып қана қоймай, қазақ фольклоры үрдістерін шығармашылықпен пайдалана отырып, өз ұлтының эпикалық жанрын жаңа туындылармен байытты. Олар Шығыс халықтарының әдеби дәстүрлерін қазақ халық ауыз әдебиеті шығармаларындағы ұлттық ерекшеліктермен үйлестіре алды. Әсіресе мұны «Бозжігіт» дастанынан айқын аңғартуға болады. Біз жоғарыда «Бозжігіт» дастанының сюжеттік, идеялық, т.б. жақтарынан дәстүрлі лиро-эпос «Қозы Көрпеш – Баян сұлумен» ұқсастық мәселелерін сөз еттік. Осы арада «Бозжігіт» дастанындағы қазақтың өмірі, тұрмыс-салтын бейнелейтін кейбір элементтерге тоқталмақпыз. Мәселен, Бозжігітті хан өлім жазасына бұйырғанда, Қарашап сүйгенін іздеп жүріп айтқан зарында:

Түйе келіп боздайды,	Сиыр келіп мөңірейді,
Ботасы оның жоқ шығар.	Бұзауы оның жоқ шығар.
Бота көзді Бозжігіт,	Бұзау көзді Бозжігіт,
Бұл ойында жоқ шығар?	Бұл ойында жоқ шығар?
Жылқы келіп кісінейді,	Қойлар келіп маңырайды,
Құлыншағы жоқ шығар.	Қозысы оның жоқ шығар.
Құлын көзді Бозжігіт,	Қозы көзді Бозжігіт,
Бұл ойында жоқ шығар?	Бұл ойында жоқ шығар? [А. 403-б.], –

дейді.

Бұл үзіндіден көргеніміздей, қыздың сүйгенін жоғалтқандағы және оны іздеп жүргендегі жан сезімін бейнелеуде қазақ халық поэзиясының дәстүрі пайдаланылған, яғни төрт түлік-мал дастан құрылымына түгелдей енген. Қазақ поэзиясында қаһарманның ішкі сезімін ана-ұрғашы жануармен қатарлас, егіздей суреттеу – жиі кездесетін құбылыс. Өйткені көп заманға дейін төрт түлік малды тіршілік тірегі еткен қазақ халқына жануардың баласын еркелетуі немесе баласынан айрылған түйенің, жылқының (биенің), қойдың және сиырдың күйі белгілі де түсінікті. Осыны жақсы түсінген қазақ ақыны бұл образдарды шеберлікпен пайдаланған. Ал дастанның өзбек вариантында құстар, гүлдер өрнектелген:

Булбул құшлар сайрайдур,
 Қизил гуллар бормикин?
 Гулдек юзли Бузйигит
 Бу уйинда бормикин? [В. 27-б.].

Қазақтың халық дастандарын арнайы зерттеу ұлттық рухани құндылықтарды басқа елдердің мұраларымен салыстыра қарастыруды кеңейте түседі, әртүрлі халықтардың дастандық эпосын типологиялық және ұлттық ерекшеліктері бойынша зерттеудің теориялық мәселелерін тереңдетеді. Сонымен бірге қазақ халық ауыз әдебиетінің өзара әсері мен көп ғасырлық әдебиетін кең түрде зерттеуге мүмкіндік жасайды, нақтылы материалдар арқылы жазба әдебиеттің қалыптасуындағы халық кітаптарының (халық дастандарының) рөлін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан халықтары Ассамблеясының 1-10 сессияларындағы баяндамалар жинағы» (қазақ және орыс тілдерінде): Астана, Елорда. 2005.
2. Каскабасов С.А. «Родники искусства: Фольклористические этюды», Алма-Ата, Өнер. 1986.
3. Роззақов Х., Мирзаев Т., Собиров О., Имомов К. «Узбек халқ оғзаки поэтик ижоди», Тошкент: Уқитувчи. 1980.
4. Мақсетов Қ. «Қарақалпақ фольклорының классификациясы», Нөкис, Қарақалпақстан. 1979.
5. Уахатов Б. «Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы», Алматы, Ғылым. 1983.

Т.Қалдыбаев. Қазақ халық дастандарын типологиялық...

6. *Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т.* (1978), «Узбекский народный героический эпос», Москва, ОГИЗ Гослитиздат.

Қосымша әдебиеттер

1. *Сабалұлы А.* (1911), «Қисса-и Бозжігіт», Қазан, «Кәримия».
2. *Радлов В.В.* (1870), «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи», Часть III, Киргизское наречие, СПб.
3. «Бұзйигит» (өзбек тілінде 1913, 1916), инв.№№370,16707, Абу Райхан Беруний атындағы Шығыстану институтының қолжазба қоры, Ташкент.
4. «Ногай халқ йырлары», 1969, Москва, Наука.
5. «Татар халық ижаты», 1984, Дастаннар, Қазан, Татарское книжное издательство.

REZUME

T.KALDYBAEV (Shymkent)

TYPOLICAL RESEARCH PROBLEMS OF KAZAKH FOLK DASTAN

Kazakh national dastans research based on theoretical methodology of present time is among general aims of contemporary Kazakh folklore studying.

The article observes samples of Turk nation's epos and Kazakh national dastans through the comparative aspect. Kazakh national dastans are presented due to the characteristic features of national everyday life, also artistic picture of dream, traditions and social way of life. The definition of common consequences and national Kazakh dastans peculiarities are carried out through the comparative – typological method of research.

Succession of national and human ideals are honored in plots and motives of Orient all folklore and literature.

Community of art – aesthetic humanity world out look are defined through the revealing the poetic harmony of Kazakh folklore and literature.